

GLÄSSER NORBERT

A KÁLLÓI SZENT PAP

Egy neológ izraelita integrációs narratívum
a Horthy-korszakban¹

Tanulmányomban az *Egyenlőség* neológ felekezeti hetilap mögött álló szerkesztői kör diskurzusait vizsgálom a két világháború között megváltozott fővonalbeli nemzetkonceptió tükrében. Azt a szimbolizációs folyamatot elemzem, amely során a chászidizmus magyarországi előfutárának tekintett Eizik Taub kállói főrabbi a galíciai zsidósághoz kötődő korábbi kultúrmissziós diskurzusból a vidéki magyar paraszt képét magára öltő chásziddá, a dualizmusbeli befogadás akadályozójából a magyar zsidóság integrációjának jelképévé vált az 1930-as évek elejére. A kállói igaz ember² alakjának folklorisztikus átértelmezése mesze túlmutat a folklór kérdésén, annak a társadalomnak a lenyomatát hordozza, amelyben maga az átértelmezés létrejött, annak a közösségnek a stratégiái követhetők nyomon rajta, amely jelképként használta. A tanulmány kérdésfelvetései is elsősorban erre a társadalmi olvasatra vonatkoznak. Az asszimilatív és az etnikai nemzetkonceptió miként tükröződik ezekben a narratívumokban? Milyen szimbolikus tartalmakkal ruházódik fel a „magyar chászid” alakja? Milyen folyamatok hatása tükröződik az északkelet-magyarországi chászid zsidóság neológ megítélésének gyökeres megváltozásában? Kik formálták szimbolikus politikai alakká az egykori főrabbit?

A „démonizálódott” chászid bevándorló

A modern európai önkép hierarchizált ellentétpárokból épült fel.³ Ez érvényes volt az új városi modernizáló zsidó közösségek elitjére is, amely az általa elhagyott vidéki közösségekhez komplex és ambivalens módon viszonyult. Ez

1 A szerző az MTA-SZTE Vallási Kultúrakutató Csoport (03 217) ösztöndíjas munkatársa.

2 A cádik fogalma az antikvitásig nyúlik vissza. A judaizmusban mindvégig jelenlévő koncepció, a chászidizmusban csupán a középpontba került, és konkrét individuummal kezdték azonosítani. A fogalom differenciált szemléletéhez tartozik, hogy akadnak chászidok, akik nem kötődnek rebbéhez, és nem minden cádik tartozik a chászidizmushoz. GREEN 1997. 444.

3 ANTONEN 2005.

egyszerre jelentette a vidéki életvitel kritikáját és vallási, romantikus idealizálását.⁴ A sajtó a fenti tendenciák egyik fóruma volt. Abrevaya Stein a sajtót egyszerre tekinti a változás manifesztálódásának és mechanizmusának a modernkori zsidóság köreiben. A sajtó az urbanizálódó népességhez kötődött. A zsidó élet megváltozott, és a modern sajtó segíteni próbált még inkább megváltoztatni azt.⁵ A chászidokról nyújtott olvasatokat az egyes csoportok életvilága és önképe határozta meg. A budapesti izraelita sajtóban megjelenő értelmezések a német nyelvterület zsidóságának általános tendenciáiba illeszkedtek, azok fővárosi adaptációit nyújtva. A diskurzusok alakításában részt vevő rabbik, tudósok és művészek, illetve írók, és publicisták nehezen köthetők egyetlen nemzetállamhoz. Tanulmányaik, vállalt új hivatalaik, utazásaik vagy más kapcsolataik révén a zsidó kultúra alakításában jelentős szerepet játszó központok között közvetítő szerepet tölthettek be.

A chászidokról nyújtott orthodox, neológ és cionista intézmény-közei, illetve mozgalmi olvasat gyökeresen eltért. Ez egyúttal más stratégiákkal polemizálva a párhuzamos olvasatokra adott válaszokat is magába foglalta.⁶ A neológ olvasatoknál a chászidokról folytatott diskurzusok egyrészt az elvárások és az igazodás igénye mentén alakultak, másrészt a kultúrmissziós küldetéstudat és a hátrahagyott világ iránt táplált nosztalgia határozta meg azokat. A dualizmus idején a neológ sajtóban hangsúlyosan jelent meg a nemzethez tartozás gondolata.⁷ A neológ zsidóság missziós küldetése ennek keretében kettős volt: egyfelől a dualizmus idején az elsajátítható magyar kultúra által a magyarság érdekeinek védelme, nemzetiségi területeken a magyar kultúra megjelenítése és terjesztése, másfelől egy belső, zsidóságon belüli missziós tudat: a felvilágosult európai kultúra terjesztése. A belső kultúrmisszió kritikája elsősorban az oktatásra, a következő nemzedékre irányult. Ez túlmutatott a Galícián keresztül érkező kelet-európai zsidó bevándorlók kérdésén, és inkább tekinthető a tradicionalitásra törekvő stratégiák általános bírálatának. A kelet-európai zsidó képe az *Egyenlőség* kultúrmissziós írásaiban a beilleszkedésre való képtelenség jegyeinek hordozójává vált.⁸ A kultúrmissziós diskurzus összefonódott a megreformált judaizmus univerzalista erkölcsi missziójával is, ami a judaizmus eszkatológikus vonásait értelmezte át. A zsidóság új történelmi küldetésében az ideális zsidó a modernitás élharcosa lett, aki példát mutat az emberiség egészének. A galíciai zsidóságot megcélzó kultúrmissziós törekvések legintenzívebbé az első világháború idején váltak, a galíciai menekültek tapasztalatából és a győztes háború biztos reményéből táplálkozva.⁹

Az *Egyenlőség* főszerkesztőjének, Szabolcsi Miksának apologetikus írásaiban a házkálá fontosabb reformjait ütköztette egyedül üdvös útként a démonizált chászid-képpel. Sorra jelent meg ennek során témaként a bürgerliche

4 HYMAN 1993. 191.

5 ABREVAYA STEIN 2004. 5, 7-9, 16, 213.

6 Ezekről lásd: GLÄSSER 2013.

7 *Egyenlőség* 1882. dec. 30./ 4. A zsidóság missziója, vö. ZIMA 2008. 247.

8 Pl. *Egyenlőség* 1912. jún. 16./ 1-4. Külföldi és Magyarországi orthodox vezérek [Írta:] Szabolcsi Miksa

9 Lásd ZIMA 2013.

Verbesserung, a nyelvi asszimiláció, a liturgia nyugati polgári esztétikumhoz való igazítása és valláserkölcsi racionális átértelmezése.¹⁰ Szabolcsi negatív képe a populáris zsidó szokásokkal szembeni averzióból, a tradicionalitásra törekvő zsidó vallási élet félreértelmezéséből, és a nyugati polgári éthossz számonkéréséből eredt. Így válhatott Szabolcsi értelmezésében a chászidizmusra adott egyetlen ésszerű válasszá a kultúrmisszió. Ennek kivitelezhetetlensége okán viszont Szabolcsi Miksa evidens megoldássá a galíciai zsidóknak a magyar zsidó felekezeti léttől való távoltartását és egyúttal az ország határain kívül tartását tette.¹¹ A kultúrmisszió a chászidok társadalmi értelmezésének fontos keretét szolgáltatta, azonban nem az egyedülit. Az *Egyenlőség* fővonalbeli diskurzusa mellett a neológiában jelen volt a chászid világnak egy olyan átértelmezési kísérlete is, amelyben ha nem is minden esetben saját idealizált, vágyott világaikat lelték fel, de követhető példákat láttak, vagy megértőbb attitűdöt tanúsítottak a chászidizmus iránt. Természetesen ez is átértelmezés volt, amelyhez a jelentéstársítás egy fővárosi – önmagát a nyugati művelt közép rétegek részének tekintő – neológ interszubjektív mezőben zajlott.

A neológián belüli megértőbb attitűd nem kötődik szorosan az *Egyenlőség*-hez, annak ellenére, hogy ott is fellelhetjük a merev kultúrmissziós diskurzustól eltérő attitűdöket, valamint annak ellenére, hogy Szabolcsi Miksa tollából is sajtó alá kerültek olyan írások, amelyekben Szabolcsi korábbi saját felvilágosító feddéseinek visszhangjai miatt dorgálta meg az olvasói levelek íróit. Ha Szabolcsi Miksa különböző évfolyamokból származó kijelentéseit összevetjük, a főszerkesztő önmagával kerül ellentmondásba,¹² ami nem egyeztethető össze egy jól kirajzolódó szemléletváltás feltételezésével.¹³ Az elutasításon túl megjelenő kultúrmisszió önmagában is a „magyar Izrael” legitimitását erősítette egy olyan fővonalbeli magyar nemzetkoncepcióban, amely a nemzethez tartozás kritériumául az elsajátítandó nyelvet, kultúrát és a magyarság sorskérdéseivel való azonosulást tette meg.

Szabolcsi Miksa halálát követően fia, Szabolcsi Lajos vette át a lap szerkesztését. Részben a változó társadalmi körülmények hatásaként, részben pedig a felekezeti egység megteremtésére tett kísérletekkel szorosan összefonódó önreprezentáció keretében a neológ hetilapban az orthodox hírek és az orthodox rabbiktól vagy orthodox személyektől származó írások is helyet kaptak. Ez vezet el a „magyar chászid” a „kállói szent pap” toposzának későbbi kialakításához,

10 *Egyenlőség* 1897. okt. 24./ 5. Csodarabbik Magyarországon. – Magyarázat egy közre nem adott hírre.

11 *Egyenlőség* 1897. okt. 24./ 5. Csodarabbik Magyarországon. – Magyarázat egy közre nem adott hírre.

12 A teljesség igénye nélkül lásd: Kuthi Zsigmond cikkéhez írott szerkesztői megjegyzést, majd egy későbbi Meturgeman rovatot, amelyben Szabolcsi szerkesztői üzenetei olvashatók. *Egyenlőség* 1897. márc. 21. (Melléklet)/ 1-3. A csodarabbik és a chassidismus történetéből [Írta:] Kuthi Zsigmond; *Egyenlőség* 1903. dec. 6./ 7-8. Meturgeman Valamit a csodatevő kabbaláról. [válasz] Dr. B. J.[-nek.] A főszerkesztő ingadozó, szituációfüggő véleményalkotásáról később, a Wissenschaft körébe utalando tudománynpszerűsítő írásokat, illetve a chászidokkal való személyes találkozásokat taglaló fejezetekben esik szó.

13 Konrád Miklós egy századfordulós neológ „percepcióváltást” feltételez. KONRÁD 2005. 1358.

amely egy olyan közegben történt, ahol a neológia a területi veszteségek folytán az orthodoxyával szemben többségbe került, a fővonalbeli nemzetképció pedig gyökeresen megváltozott.¹⁴

Szimbolikus politika és régi-új önmeghatározás

A „kálló szent pap”, Jicchák Eizik Taub alakja és dala az 1920-as és ’30-as évek neológ zsidó önmeghatározásának fontos szimbólumává vált. Üzenetük túlmutatott a chászid vallásosságon, és függetlenedett is attól, amennyiben a kontextust illetően elfogadjuk, hogy szimbólumként a chászidizmuson vagy a Szabolcs megyei rurális eredetű zsidóságon túl a „magyar Izrael” önértelmezését alakító interszubjektív mezőben tűnt fel újra. A „magyar cádik” *Egyenlőség* által tolmácsolt dala a kor neológ szimbolikus politikájának részét képezte, teret nyitva a felekezeti-vallási meghatározottság és a nemzetvallás részeként megjelenő szimbolizáció összefonódásának. A jelenséget jól szemléltetik dr. Dési Géza neológ országgyűlési képviselőnek a „kálló szent pap” daláról mondott szavai: „S bármilyen rossz idők is jártak felettünk, a virradat kakasa mindig megszólalt, a nap mindig kisütött újra, a vadvizek elfutottak és a vad erkölcsök megenyhültek. Az emberek végül megint testvérek lehettek.”¹⁵ A dualizmus kori neológ fővonalbeli kultúrmissziós diskurzusok hangvételéhez viszonyítva az adaptált gettónosztalgiaiban nyugvó szimbolizáció jelentős változásnak tekinthető. Ezt a folyamatot sajátos kettősség jellemzi: a változatlanság érzetét biztosító válaszok felszíne alatt jelentős társadalmi változások zajlottak le, miközben a narratív stratégiák szintjén úgy módosultak a meghatározó közösségi diskurzusok, hogy a változatlanság érzetét erősítsék meg.

Az 1920-as évek végén a cionista Zsidó Szemlében is gyakran publikáló Ujvári Péter által szerkesztett Magyar Zsidó Lexikon a csodarabbit akként definiálta, hogy abban a mérsékelt kultúrmissziós közhelyek és a chászidizmus irodalmi/filozófiai átértelmezései egyaránt helyet kaptak.

„Csodatételeikkel csak az álcodarabbik dicsekednek, az igazi caddik semmi más, mint egy nagyon szentéletű ember, aki szerény, alázatos és önzetlen. Egész életét a szent könyvekben való búvárkodásnak szenteli, főleg pedig a kabbalisztikában való elmélyedésnek. (...) tisztaságánál fogva leghivatottabb arra, hogy Isten előtt a szenvedő emberiség szószólója legyen. Tanácsot és vigasztalást nyújt azoknak, akik hozzáfordulnak (...) és imádkozik értük, vagy nekik maguknak mondja meg, hogy milyen imával forduljanak az Istenhez segítségért. Némelyik kámeákat is osztogat, apró

¹⁴ FROJIMOVICS 2008.; ROMSICS 2010.

¹⁵ *Egyenlőség* 1931. jan. 24./2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza.

pergamentekercseket, amelyek a laikusok számára módfelett misztikusok, mert nem értik a szöveget.”¹⁶

– köszöntek vissza a sajtóvitákból jól ismert, feltehetően az 1920-as és ’30-as évek tudatosan modernizáló zsidóságát átható közhelyek.

A kazárelmélet és a kultúrmisszió a dualizmus idején együtt biztosította a magyar zsidó önmeghatározás alapjait. A Horthy-korszak megváltozott nemzetkoncepciójában és társadalmi közegében a kazárelmélet már csupán az antiszemita diskurzusokban kazárokként is emlegetett galiciánereket ért támadások apologetikájában kapott fontos szerepet. A módosult formában megmaradt Kohn Sámuel-féle narratívummal szemben a kultúrmisszió az első világháborús tetőpontját követően lassan perifériára szorult és átalakult. Az orthodox sajtóban feltűnő szimbolikus politikai értelmezésekre – amelyek a dualizmus idejéről hagyományozódtak át, vagy egy általánosabb magyarországi zsidó apologetikába illeszkedtek – a neológ hírlapírói elit is támaszkodott. A függetlenségi szimbolikus politikából kinövő nemzeti hősök kultuszához így illeszkedhetett például a sátoraljaújhelyi csodarabbi, Teitelbaum Mózes. Kossuth és Teitelbaum mondai találkozása a dualizmus idején és az 1930-as években is a chászid rebbéhez kötődő történeti toposszá vált. A függetlenségi értelmezések, az 1848-as forradalomban való részvétel okán elszenvedett közös jogfosztottság, a magyar nemzethez való tartozás szimbolikus kifejeződésévé lett Groszmann Zsigmond neológ történeti értelmezésében. Történetét, Kossuth találkozását az újhelyi csodarabbival a függetlenségi szellemiség jegyében és az emancipáció viszonylatában közölte újra a neológ hetilapban 1936-ban Groszmann. A történet szerint Kossuth apja perben állt a csodarabbival. A per alatt két idősebb fia és ő is elhunyt, a nép a rabbi hatalmának tulajdonította a haláleseteket, Kossuth anyja pedig legkisebb fia halálát elkerülendő elment a csodarabbihoz bocsánatot kérni. A rabbi megáldotta, és meghagyta a gyermek Kossuthnak, hogy ha felnő, ne bántsa a szegény jogfosztott zsidókat. A cikkíró Kossuth nagyváradi zsinagógában mondott beszédét és az emancipáció szegedi kimondását ezzel a történettel hozza összefüggésbe. Írása tárgyi tévedéseket is tartalmazott a cádik és a chászid jelentését illetően.¹⁷

A chászidok a neológ lapban nem csak az elcsatolt területek magyarjaival és magyarságukért szenvedő egyénként tűntek fel, a határokhöz kötődő neológ szimbolikus politika keretében,¹⁸ hanem a magyar jelenlét és kisebbségi politikai érdekérvényesítés segítőivé is váltak a „kazárokat” ért vádakhöz kötődő apologetikában. R. Vozáry Gyula, a ruszinszkói párt alelnöke 1935-ben például arról számolt be az *Egyenlőség* hasábjain, hogy „eddig magyar kisebbségi élet legnagyobb eredményét a munkácsi zsidók vitték végbe. Ezek mentették meg

¹⁶ UJVÁRI 2000. 188.

¹⁷ *Egyenlőség* 1936. jún. 18./ 10. Kossuth Lajos és a rabbi áldás írta: Groszmann Zsigmond dr.

¹⁸ GLESZER – ZIMA 2010. 41.

Munkácsot. Hogy a magyar szó Munkácson nyíltan járhat, nekik köszönhető.”¹⁹ A munkácsi chászid zsidóság érdemeit – a zsidóság magyarsághoz tartozását elvitató magyarországi diskurzusokra adott válaszként – a dualizmus kori függetlenségi politikában a magyar hazafiság szinonimájává tett kuruc jelző viszonylatában domborította ki. „A kuruc Kassa, meg Ungvár elesett, de Munkácsot a pájeszes, kaftános zsidók megtartották magyarnak. A magyar sose volt antiszemita, a jövőben mégugyse lehet, mert le kellene sütni a szemét a munkácsi zsidó előtt!”²⁰ A korábbi asszimilatív nemzetkonceptió és annak kulturmissziós lecsapódásával szemben az 1920-as és ’30-as évek megváltozott viszonyai között a neológia a chászid zsidóságot az apologetikus írásokban már a magyarság részeként mutatta be. A valós társadalmi térben megjelenő „chaszideus” is az univerzális erkölcsi értékek megjelenítőjévé válhatott. 1933-ban például arról számolt be az Egyenlőség, hogy Sátoraljaújhelyen két chászid zsidó, apa és fia mentette meg Stunz római katolikus papot, aki a helyközi vonat fűttyétől megriadt lovak alá került Újhely főutcáján. „A megmentett lelkész hálásan köszönte meg a hős chaszideus zsidók önfeláldozását.”²¹ – írta az Egyenlőség.

Perényi Zsigmond koronaőrrel, Tisza István egykori belügyminiszterével, a volt máramarosszigeti főispánnal készített interjú 1936-ban szintén az aktuálpolitikai térben megjelenő chászidok apologetikája volt.

„Amidőn nap-nap után a rágalom, vád és becsmélés mérgezett nyilaival támadják a szélsőjobboldali rotációsok a magyar zsidóságot, fokozott jelentőséget kell tulajdonítani Perényi Zsigmond báró nyilatkozatának. Annak a Perényi Zsigmondnak, aki a sokat támadott és guny tárgyává lett »galiciánerek« között a felvidéki chászid zsidóságnak legfőbb centrumában, Máramarosszigeten volt főispán.”²²

A nagy múltú és az ország történelmében aktív szerepet vállalt nemesi család sarjától származó apologetika a galiciánerekre megfogalmazott közhelyes vádak cáfolatát vonultatta fel. A koronaőr a galíciai bevándorlók dualizmus kori diskurzusához kapcsolódva és a háborút követő idegenrazziákra reagálva tisztázta a magyarországi és az elcsatolt területeken élő chászidok állampolgárságának kérdését.

„Meg kell állapítanom, hogy a »galiciánerek« megjelölés körül nagy fogalomzavar van. A galiciánerek alatt rendszeren a pajeszos, kaftános zsidóságot értik, holott azoknak dédapjuk is Magyarországon születtek,

19 Egyenlőség 1935. jan. 5./ 6. Munkács, a zsidó város Helyszini riport Munkácsról, melyet a zsidók mentettek meg a magyarságnak Írta: R. Vozáry Gyula, a ruszinszkói párt alelnöke.

20 Egyenlőség 1935. jan. 5./ 6. Munkács, a zsidó város Helyszini riport Munkácsról, melyet a zsidók mentettek meg a magyarságnak Írta: R. Vozáry Gyula, a ruszinszkói párt alelnöke.

21 Egyenlőség 1933. jún. 3./ 25. Hírek – Chaszideus, aki megmentette egy katolikus pap életét.

22 Egyenlőség 1936. szept. 16./ 5. A „galíciai” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán megírt nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

magyar szellemben nevelkedett és magyar szellemben nevelik gyermekeiket is."²³

– mondta Perényi Zsigmond.

Az egykori miniszter a numerus clausus-szal megváltozott, etnikai alapú nemzetképző koncepció bírálatát is kimondta. Ezzel Szabolcsi lapjának egyik központi kérdését érintette.

„Mondhatom, hogy megbízhatóság és államhűség szempontjából soha kifogás alá nem estek. A Felvidéken s főleg Rusinszóban mindig kényes és sok gondot okozó probléma volt a nemzetiségek kérdése. A zsidósággal azonban – kiket én sohasem tartottam külön nemzetiségnek –, dacára erős vallási szelektálódásuknak, soha sem volt semmi gondom.”²⁴

Az elcsatolt területek zsidóságát ért gyakori vádak között szerepelt a zsidóság magyarságtól való elfordulása, illetve a Trianon előtti magyar állam iránti illojalitása, amit a koronaőr révén az *Egyenlőség* is cáfolni igyekezett a chászidokat illetően.

„Politikailag is a zsidóság volt mindig az az elem, akiben mindig megbízhattunk. (...) Tizenhét év telt el a megszállás óta, de a felvidéki zsidóság még ma is a legerősebb oszlopa és biztosítéka a magyarságnak. A felvidéki zsidó intelligencia meghatározó módon tart ki a magyar államiság gondolata mellett.”²⁵

– mondta az egykori főispán.

Perényi az orthodoxiáról és a máramarosi csodarabbikról is elismerően szólt, amit a megváltozott társadalmi és politikai kontextusban az *Egyenlőség* már a neológ stratégiájába épített be.

„Szivarra gyújt a kegyelmes úr. Hosszan elnéz a kéken karikázó füstben. Mintha így akarná szeméi elé idézni a fehérszakállu, keleties külsejű cadikot. (...) Jól ismerem és sokszor személyesen érintkeztem a „Wizsnici”-vel. (Igy mondja: a Wizsnici – minden más jelző nélkül.) – Hatalmas tömegek keresték fel, zsidók, keresztények

23 *Egyenlőség* 1936. szept. 16./ 5. A „galíciai” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán meghatározó nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

24 *Egyenlőség* 1936. szept. 16./ 5. A „galíciai” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán meghatározó nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

25 *Egyenlőség* 1936. szept. 16./ 5. A „galíciai” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán meghatározó nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

egyaránt. A keresztények is biztak csodatevő hatalmában. Ezt a hiedelmet módfelett alátámasztotta egy valóban misztikus történet²⁶ (...) Meghatódva érzem, hogy az ország zászlós ura és koronaőre, Perényi Zsigmond báró ezt az elbeszélést nem a guny, hanem a meggyőződés hangján mondja el. Mintha emléket kívánna állítani ezzel is azoknak, akik üldözés és megpróbáltatás dacára is hűek maradtak önmagukhoz és hazájukhoz.”²⁷

A történet értelmezésében megjelenő neológ hírlapírói attitűdváltás okai között egyrészt az antiszemita támadások említhetők, amelyek a megingott helyzetű neológiát is érintették, másrészt az ezzel szorosan összefüggő, megváltozott nemzetkoncepció, amelynek ellenében a régi fővonalbeli nemzetkoncepcióhoz igazodó neológ hírlapírói stratégiát nem lehetett minden tekintetben továbbvinni. A kultúrmissziós közhelyek azonban az első világháborút követően nem tűntek el teljesen, csupán a neológ diskurzusok fővonalából szorultak ki. Jól szemlélteti ezt dr. Dési Géza országgyűlési képviselő példája. A képviselő a „kállói szent pap” történeti és mitikus alakjának méltatása mellett, egy másik írásában minden további nélkül korábbi toposzokat idézve a kisvárdai „csodarabbi” ellen is fellépett, amikor a budapesti lapok a helyi orthodox főrabbit a „galíciáner” jegyeit mutató csodarabbival mosták össze.²⁸ A korábbi kultúrmissziós diskurzus toposzai időnként más apologetikus hangvételű írásokban is helyet kaptak, még akkor is, ha azok a budapesti zsidó negyed ismeretlen chászid világát kuriózumként mutatták be.

„A pesti chaszideusok valamennyien magyarok, az orosz és lengyel honosakat a sokszoros razziák és kiutasítások már régen eltávolították az ország területéről. A magyar chaszidizmus kezdetől fogva önálló ág volt a keleti zsidóság terebélyes életfáján. Egyike azoknak az egyetemes zsidó mozgalmaknak, amelyek a magyar földön is megfogantak és a magyar zsidóságot az összzsidóság szellemi áramlatába bekapcsolták. (...) A magyar chaszidizmus tehát nem külföldről hozott üvegházi növény, hanem a magyar földből nőtt magyar palánta, amelynek itt multja és tradíciója van. A pesti chaszideusok eredete is a felvidéki megyékből nyulik vissza, ahol a

26 A történet szűzsége: egy szegény zsidó a vizsnici rebbe közbenjárását kérte, de a rebbe elutasította, és közölte, hogy vesztélyben az élete, de imádkozni fog érte. Az erdőben egy paraszt baltával megtámadta, amikor egy másik elvitte a sebesültet az orvoshoz, kiderült, hogy 3 bordáját vágta át a mellkasán, de a szívburokot csodás módon sértetlenül hagyta. Ezt a vizsnici rebbe közbenjárásának tulajdonították. A szimbolikus politikai diskurzusokba illeszkedve az orthodox lapban is gyakran jelentek meg zsidók életére törő antiszemita román parasztokról, amivel a közös sorsot és együtt-szenvedést kívánták kifejezni.

27 *Egyenlőség* 1936. szept. 16./ 5-6. A „galíciái” beszélgetés báró Perényi Zsigmonddal az ünnepi Egyenlőség számára A koronaőr, Tisza István belügyminiszter, a volt máramarosszigeti főispán meghatározó nyilatkozata a felvidéki zsidóságról – [Írta:] Kornitzer Béla

28 *Egyenlőség* 1933. jan. 21./ 1-2. A „kisvárdai csodarabbi” Írta: Dr. Dési Géza, országgyűlési képviselő

misztikus életfelfogás és világszemlélet már a magyar föld illatával és zamatával fejlődött.”²⁹

– írta az *Egyenlőség* tudósítója.

A magyar chászidizmus megalkotásában Secundus és Grünwald Lipót írásain túl jelentős szerepet játszott az *Egyenlőség*, valamint a lap szerkesztőjeként Szabolcsi Lajos. Szabolcsi 1921. decemberében tartott a józsefvárosi zsinagógában irodalmi előadást a magyar chászidizmus történetéről.³⁰ A chászid történetekből felépített narratívum abból a szempontból válik fontossá, hogy hogyan alakítja a Horthy-korszak belső neológ chászid-képét a közös zsidó sors és a magyar nemzethez tartozás gondolata mentén.

„A zsidóüldözés korszakaiban mindig támadnak legendák. A megkinzott zsidó lélek színes virágokat fakaszt és ki tudja, hogy a mai időből hány ilyen csodálatos legenda fog az utókorra maradni. De annyi bizonyos, hogy a kállói csodarabbi emléke ma is élő ereklénye, élő szentsége a magyar zsidóságnak, különösen a konzervatív zsidóknak.”³¹

– mondta Szabolcsi.

Szabolcsi chászidizmus-értelmezését a magyarországi tradicionalitásra törekvő zsidósághoz kötötte, a zsidó reneszánsz és a zsidó néprajz önálló nemzeti indítatású értelmezései helyett. Grünwald bécsi rabbi zsidó néprajzi írásainak, valamint a zsidó néplélek kérdésének fentebb tárgyalt feltűnése ugyanis a fővonalbeli magyar asszimilatív nemzetkonceptió válságához és a zsidó önmeghatározás tudatosan modernizáló zsidóságon belüli vitáihoz kötődött. Zima András a *Zsidó Szemle* publicisztikáin keresztül rámutatott arra, hogy cionisták egyrészt a Monarchia szétesésével a megszállt területeken még a béketárgyalások előtt felvetették a nemzetiségi önmeghatározás kérdését, másrészt az antiszemita támadásokban és a fővonalbeli magyar nemzetkonceptió megváltozásában a neológ stratégia általános csődjét látták beigazolódni.³² Szabolcsi már 1919 februárjában, az *Egyenlőség* szerkesztőségét ért incidens során, az orthodoxia keretében megjelenő chászidizmuson keresztül mutatta be a lappal konfrontálódott szekuláris nemzeti mozgalmat. Miután a szociáldemokraták és a kommunisták Chajesz bécsi főrabbinak – a pesti cionista ifjak által – a Vigadóban szervezett előadását meghíúsították, a feldühödött ifjak az *Egyenlőség* szerkesztőségébe vonultak és fel-

29 *Egyenlőség* 1936. máj. 20./ 11. Kabbalisták Budapesten A Teleki-téri Klauszban a pesti chaszideusok lakomával, dallal és tánccal bucsuztatják el Szombat-Királynőjét – Egy különös világ, amelyről alig tud valaki (Az *Egyenlőség* tudósítójától.)

30 *Egyenlőség* 1921. dec. 10./ 7-8. A chászidizmus – [Írta:] Szabolcsi Lajos.; *Egyenlőség* 1922. jan. 14./ 8-9. A chászidizmus. II. előadás. A kállói pap. Elmondotta a józsefvárosi zsidó templomban Dr. Szabolcsi Lajos. Gyorsírói feljegyzés után az előadás rövid tartalma.

31 *Egyenlőség* 1922. jan. 14./ 8-9. A chászidizmus. II. előadás. A kállói pap. Elmondotta a józsefvárosi zsidó templomban Dr. Szabolcsi Lajos. Gyorsírói feljegyzés után az előadás rövid tartalma.

32 GLESZER – ZIMA 2010. 44.

dúlták azt, Szabolcsit és a magyarországi rabbikat pedig lincseléssel fenyegették meg.³³ Szabolcsi a rá következő lapszámot a zsidó nemzeti önmeghatározás magyarországi viszonyok közötti veszélyeinek gondolata mentén állította össze. Grünwald Lajos itt közreadott írásában a szerzőnek a sátoraljaújhelyi chászid rabbihoz kötődő fiatalkori élményein keresztül erősítette meg Szabolcsi Lajos a cionizmus „téves útként” történő értelmezését. Grünwaldnál, aki önéletrajzi elemekkel aktualizálta a Wissenschaft körébe utalt írását, a korábbi kulturmissziós érvrendszerrel szemben a cádik és a chászid pozitív, magyarosodó alak lett, aki vallási keretek között utasítja el az új mozgalmat, és óvja tőle a gondjaira bízott ifjúságot is.³⁴ A magyarosodás, az orthodoxia felé fordulás ez esetben azonban nem jelentette a nyugati modern – zsidó nemzeti önmeghatározáshoz is kötődő – irodalmi és filozófiai chászidizmus-értelmezés teljes mellőzését. Szabolcsi ezeket a tendenciákat a művelt világ általános, felekezetek feletti érdeklődéseként értelmezte át, és oldotta fel köztük és a lap céljai között feszülő ellentétet.

„És ha azt látjuk, hogy Zürichben, Berlinben, Bécsben nagy keresztény és zsidó tudósok egymásután kötetekben foglalkoznak a Bál Sémmel és a chaszidizmussal, akkor mi is szentelhetünk egy áhitatos órát ennek a mi magyar szentünknek, aki zsidó volt, mert kiitta a szenvedések poharát és magyar volt, magyar maradt, magyarságra tanította az ő szenvedő hiveit a börtönben is, az üldözések közepette is, a keserűség és az inség napjaiban. A kállói csodarabbi azt a Mestert jelenti számunkra, akinek példáját mi is mindenkor követni akarjuk.”³⁵

– mondta Szabolcsi Lajos.

Szabolcsi a chászidizmust is átértelmezte, a magyar „szent pap” nyomán Báál Sém Tov és követői a magyar chászidizmus történelmi előzményeivé váltak. A partikuláris történelmi-társadalmi és mártírológiai chászidizmus-értelmezés helyett a zsidó hagyomány folytonosságába helyezte a chászid tanokat, annak szerves részeként mutatva fel őket. A „szent pap” kifejezés használatával pedig a helyi keresztény lakosság körében elterjedt magyar megnevezést emelte be a formálódó felekezeti értelmezésbe.

„Olyan mélység és olyan csodálatos filozófia nyilatkozik meg itt, mint a Bal Sém tanításaiban, melyekkel valósággal megifjította, újjászületésére hozta az egész keleti zsidóságot. Nem új hit az, amelyet a chaszidizmus magyarországi szentje hirdetett, csak a régi-nek megifjítása. Nem új irányelv, mert hiszen a zsidók évezredes történetében mindezek az elvek megvannak. Hillel alakját látjuk feltűnni a multból és látjuk az esszenusok szent, fehér ruhás alakjait. Látjuk, hogy a chaszidizmus bölcsészete örök szent folyamat a

33 *Egyenlőség* 1919. febr. 1./5. Cionisták garázdálkodása az Egyenlőségnél

34 *Egyenlőség* 1919. febr. 1./13-14. Chasidizmus, cionizmus, atheizmus – [Írta:] Grünwald Lajos

35 *Egyenlőség* 1922. jan. 14./9. A chaszidizmus. II. előadás.

zsidóság életében, mely hosszú évszázados szünetelés után éppen a Bal Sémnek és az ő tanítványainak munkájában folytatódott.”³⁶

Szabolcsi történeti narratívuma ugyanakkor a „művelt világ” magaskultúrájában értelmezte át a chászidot. Erre az irodalmi és művészeti átalakulásra, a hús-vér chászidoktól eltávolodó szimbolizációra azonban az *Egyenlőség* cikkei is egyértelműen felhívták a figyelmet, amikor ismeretlen, misztikus és egzotikus világ kuriózumaként mutatták fel a „modern világ” tőszomszédságában élő chászidot.

„A modern nyugati zsidóság a chaszidizmust csak hibről és leírásból ismeri. Egyes könyvekben olvas valamit e sajátságos szellemi mozgalomról, itt-ott alkalma van tán egyik-másik szivárványos szépségű meséjüket is hallani, sőt az utóbbi időben felfigyelt néhány merészen ívelő és ismeretlen világokat sejtető szindarabra is, amelyek a képzelet tüzetől izzó chaszidikus talajból sarjadtak. A felpeszdült irodalom és művészet kimerithetetlen gazdagságu bányára bukkant a keleti zsidóság e misztikus világában. A Habima héber szintársulat diadalmasan vitte körül a Dybukot a világon. Német fordítások közvetítésével az orosz-lengyel zsidó írók művei a nyugati zsidóság széles rétegeihez is eljutottak és ráterelték a figyelmet a keleti testvéreink lelkében szunnyadó nagy erkölcsi és szellemi kincsekre. **Kevesen tudják azonban, hogy a chaszidizmusnak Pesten is számos hive van** és akik ennek a különös világnak szokásaiba és tradícióiba kíván bepillantani, annak nem kell távoli országok gettóiba utazni.”³⁷

A kuriózumok keresése azonban nem állt meg a pesti chászid imaházak világának leírásainál, hanem a munkácsi, belzi és más chászid udvarokba is betekintést kínáltak a lap tudósítói és levelezői.³⁸ A chászidok misztikus világát az *Egyenlőség* nemcsak chászid legendák, mesék és útleírások formájában jelenítette meg, hanem kultúrest keretében annak összművészeti átértelmezését is adta. Az 1931-es kultúrest a kállói cádik toposzát használta fel arra, hogy megjelenítse a zsidóság magyarsághoz tartozását, a magyarsággal, az országgal és annak népével, népköltészetével összeforrott belső fejlődését. Ennek során a „kállói szent pap” és a chászidok a Felső-Tiszavidék, Nyírség és Hortobágy magyar chászidizmusának képviselőivé váltak, a zsidóság Szentírásból ismert alakjai és témái pedig a magyar vidék kulisszái között jelentek meg, annak részévé válva.

36 *Egyenlőség* 1922. jan. 14./ 9. A chaszidizmus. II. előadás.

37 *Egyenlőség* 1936. máj. 20./ 11. Kabbalisták Budapesten A Teleki-téri Klauszban a pesti chaszideusok lakomával, dallal és tánccal bucsuztatják el Szombat-Királynőjét – Egy különös világ, amelyről alig tud valaki (Az *Egyenlőség* tudósítójától.)

38 A teljesség igénye nélkül lásd: *Egyenlőség* 1929. márc. 23./ 9. A mikulincei „caddik”; *Egyenlőség* 1935. máj. 4./ 16. Máramarosi rabbicsaládok fényes esküvője, melyre megnyitották a csehszlovák határt is...; *Egyenlőség* 1936. okt. 22./ 7-8. Trónörökös a belzi rabbinál (Az *Egyenlőség* lemergi levelezőjétől.)

Szól a kakas már...

A zeneakadémiai kultúrest keretében Wehner Géza orgonaművész tiszamenti zsidó dallamokat mutatott be, a Magyar Zsidó Női Kórus és az OMIKE férfikórusa a magyar chászidizmus vidám és szomorú zenéjeként zsidó népdalokká nyilvánított vallásos énekek átdolgozásait adták elő Krausz Jakab kántor-karnagy vezényletével.³⁹ A műsor folytatása a Szabolcs megyei chászidizmus galíciai gyökereit mutatta fel zenés és prózai betétekkel, Fóthy Erzs, a Vígszínház művésznője, Radnai Erzs, a Magyar Királyi Operaház művésznője, Kelemen Erzs operaénekesnő és Laurisin Lajos, a Magyar Királyi Operaház művésze közreműködésével. A kultúrest egyes részeinek elnevezése Szabolcsi Lajos magyar chászidizmus-értelmezését tükrözte.⁴⁰ A zenei részt Frisch Ármint kultúr tanácsos és Láczer Dénes rabbi állították „össze régi magyar zsidó zenei és chaszideus dokumentumok alapján”.⁴¹ A rendezvényt beharangozó újsághírek értelmezték is a műsorra tűzött előadásokat. „Hit, történelem és költészet, mennyország és földi élet, a zsidó népélet ezen hangulata virulnak ki a zsidóság legendáiban. A történelem sok ostorcsapása elől menekült a zsidóság a vallás régióiba és Isten közelségébe.”⁴² – olvasható a kultúrest hirdetésében. A kállói pap énekéről szóló korábbi értelmezések köszöntek vissza abban a hirdetésben, ahol már Szabolcsi Miksa kultúrmissziójától függetlenül a kabbala és a misztika a magyar közeg folklórába adaptált jelenséggé vált. A kultúrmisszió keretében korábban felszámolandónak ítélt zsidó világ az 1930-as évekre a magyar zsidó kultúra és öntudat megjelenítőjévé lett. Ezt az *Egyenlőség* általános neológ igényként mutatta be.

„Az Egyenlőség szerkesztősége az általános óhajnak engedve és arra a sokszáz előfizetőre való tekintettel, akik a chanuka-estről jegy nélkül voltak kénytelenek távozni, január 18-n, vasárnap este ½ 9-kor, a zsidó költészet, a zsidó zene, a zsidó legendák misztikus világából NAGY KULTURESTÉT rendez a Zeneakadémián, mely úgy a műsor rendkívüli érdekességénél fogva, valamint a legkiválóbb szónokok, énekesek és előadóművészek fellepte folytán az évszázad egyik legszebb estélyének ígérkezik.”⁴³

A „szent pap”, azaz a magyar földön élő, külső jegyeiben akkulturálódott chászid egy új magyar-zsidó önmeghatározás alapját képezhette a közös honfoglalás toposza mellé emelkedve. Ebben a narratívumban a később érkező „idegen”

39 *Egyenlőség* 1931. jan. 3./ 11. Szól a kakas már..., A csengeri káddis, Élijáhu hánovi, Illés próféta a debreceni vásáron. Keretes oldal: Az Egyenlőség nagy kultúrestje január 18-án, vasárnap este felé 9 órakor a Zeneakadémia nagytermében

40 Első rész: A kállói szent pap, második rész: A Báál Sém, harmadik rész: A gettó muzsikája

41 *Egyenlőség* 1931. jan. 3./ 11. Keretes oldal...

42 *Egyenlőség* 1931. jan. 10./ 9. Keretes hirdetés: A zsidó legendák, a zsidó népköltészet, a zsidó zene misztikus álmvilága az Egyenlőség nagy kultúrestjén...

43 *Egyenlőség* 1931. jan. 10./ 9. Keretes hirdetés: A zsidó legendák, a zsidó népköltészet, a zsidó zene misztikus álmvilága az Egyenlőség nagy kultúrestjén...

honosodására, a közös évszázadok alatt együtt élő különböző csoportok egymáshoz idomulására, összeforrására helyezték a hangsúlyt. A „szent pap” alakjával a zsidóság irányába pozitív attitűdöt mutató keresztény, „népinek” tekintett értelmezésekkel is közös hangot találhattak. Ezáltal is hangsúlyozták az együttélés mindent átható, szerves voltát. A numerus clausus-szal népfajjá minősített magyar zsidóság ebben a neológ önértelmezésben újra fellelhetette a nemzethez vezető utat abban a társadalmi közegben, amelynek számos jelenségét patológusnak, a vesztes háborúból és a trianoni békediktátumból fakadó torzulásnak, de egyúttal a magyar társadalmat átható revíziós gondolat keretében efemernek is tekintett.

„Bizzuk a mi kakasainkra, mikor kell megszólalniok. Tudják ők, mikor kell beszélőniök és mikor kell hallgatniok. Mert a hallgatás néha nagyobb bölcsesség, mint a beszéd és nagyobb bátorság is kell hozzá... Az igazi kakas se el nem siet, se el nem kési a virradatot, hanem akkor szólal meg, amikor hajnalodik, amikor biztos már, hogy a nap ki fog sütni...”⁴⁴

– mondta az *Egyenlőség* kultúrestjén Dési Géza országgyűlési képviselő.

A „kállói szent pappal” a századfordulós gettónosztalgia teljesedett ki egy újszerű magyar-zsidó kultúraértelmezésben, a vágyott idilli múltat jelenítve meg. Ez azonban önmagában is egy megszűnt, a jelenben mégis fellelhető világ jelenségeinek szelekciója és művelt, nyugati mintákat követő, középosztálybeli igényekhez és kulturális kifejezésformákhoz igazítása volt. A kultúrest vendégeként, Dési Géza országgyűlési képviselő beszédének célja az volt, hogy felújítsa „azt a nagyszerű korszakot, melyben a magyar zsidóságnak e szent életű lelki vezére élt és működött.”⁴⁵ Szabolcsi Lajos felvezetője a magyar zsidó múltba integrálta a galíciai eredetű chászidizmust, és egy olyan közösség múltja részének tekintette, amely főként a cseh-morva területekről vándorolt be, s alkotta meg családi mozgatókéje révén a pesti zsidó polgárságot, a galíciai szegény zsidó bevándorlókétól jól elkülöníthető életvilágként. A magyar zsidóvá tett chászid világ rabbinikus kulturális adaptációjának közege a Wissenschaft des Judentumból eredő zsidó folklóre fogalma lett. Hevesi Simon rabbi – az egykori kultúrmissziós stratégia által kijelölt magyar-zsidó neológ elite és rurális orthodox-chászid közösségekre tagoló koncepcióját követve – az irodalmivá finomított chászid legendákat a „zsidó legendaköltészet” esztétikumot hordozó jelenségeiként vezette fel. A chászidizmus alapítójáról és „csodás misztériumi legendaköréről” az *Egyenlőség* főszerkesztője, több irodalmi feldolgozás írója, tartott előadást, amelyet elismert művészek tolmácsolásában Raveltől „a zsidóság sok ősrégi, megkapó zsolozsmája és dallama”⁴⁶ követte. Az est szervezői a zsidó vallási hagyományok és

44 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1-2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

45 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1-2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

46 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1-2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

a keleti zsidó dalok nyugat-európai zenei feldolgozásaira is támaszkodtak. Maga az esemény ezáltal is kapcsolódott az európai zsidó közép- és kelet-európai zenei emlékhelyekhez.⁴⁷ Az operaház énekeseinek és énekesnőinek előadásában elhangzott héber áriákat követően a „kállói szent pap és Bál Sém legszebb” legendáit magyar előadóművészek tolmácsolták. A neológ kántor-művészek pedig „Izrael muzsikáját”, a „zsidó népelet és család bensőséges” dalait szólaltatták meg orgona- és zongorakísérettel, valamint a magyar zsidó női kórus és az OMIKE férfi kórusának kíséretében.⁴⁸

A „kállói szent pap” alakjának kulturális adaptációja a neológ zsidóság társadalmi helyzetével, a nemzetkonceptió mentén kialakuló új megítélésével állt összefüggésben. A kultúrestet követő vezércikkben Dési országgyűlési képviselő olvasatában a kállói chászidizmus a jogegyenlőség és a nemzethez tartozás apologetikájává vált.

„A multak ködébe messze elvesző szent és nagy papról s az ahhoz fűződő csodákról és legendákról szeretnék ma beszélni. (...) Sokkal szentebb a mi ügyünk, semhogy a napról-napra változó politikával együtt említhetnők. Ugy mondják, hogy Salamon templomában két oszlop állott (...) A mi templomaink magyar földön épültek és az ég felé tekintenek. A magyar zsidó templomokban egyesül a magyar föld szeretete és ősi vallásunk imádata. Olyan ez a csodálatos egység, mint a jó házasság, amely egy meg egy nem kettőt, hanem egyet jelent.”⁴⁹

– mondta a képviselő.

A szónok az aktuálpolitika változó eseményeivel szembe a megreformált judaizmus univerzális erkölcsi értékeit és szellemiségét állította. Az emberi erkölcsi emelkedés és haladás az egyistenhit felismerésében vette kezdetét a képviselő értelmezésében, ahol a kezdeményező cselekvés az emberhez került át. A hangsúly már nem az isteni kinyilatkoztatáson volt. A közölt beszéd a zsidóság hitének felvállalására való buzdításként, a pozitív izraelita önkép megerősítéseként értelmezhető, de a Tíz Igéből fakadó erkölcsi törvényekkel a jogcsorbítás módzataira és az előítéletek közhelyeire is utalt. „A mi hitünk egyszerű és világos. Babona nincs benne, se kendőzni és rejtegetni való. Mindenki megértheti. Nem privilegizált kasztoknak fenntartott titok, hanem egyformán nyitva áll királyoknak és póroknak. Sokat adtunk a világnak.”⁵⁰ – mondta Dési. A képviselő értelmezésében a chászid költészet szárnyalása, termékenység, a sanyarú körülmények között megnyilvánuló zsidó szellemi zsenialitás kifejeződéseként jelent meg, a gazdasági viszonyokra és a numerus clausus-ra vonatkozó áthallásokkal.

47 Vö. Hess 2007.

48 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1-2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

49 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

50 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

„A zsidó lélek tele van költészettel, dallal, regével, mesével, legendával. A zsidó gényusz kitör és eget kér. *Ha nem engedik járni, szárnyakat ölt és végtelen messzeségekbe, beláthatatlan magasságokba repül.* Minél jobban nyomják, annál nagyobb az élni akarása. Minél jobban megszorítják és *zárt számok béklyójába verik,* annál nagyobb az erőki-fejtése, annál erősebb az akarata, annál biztosabb a struggle for life, az életre való küzdelmének ellenállhatatlan lendülete.”⁵¹

A tudományos keretek között értelmezett miszticizmust Dési társadalmi magyarázatai felől ragadta meg, és egy zsidó mártírológiába illesztette. Értelmezésében az üldöztetés egyet jelentett a zsidóság fennmaradását biztosító tényezővel. Dési ezzel egyúttal a „chászidizmus” kortárs neológ használatának egyik aspektusára is rávilágított. A magyar chászidizmust ugyanakkor elkülönítette eredete helyétől, és a magyar föld sajátosságává tette.

„Csodálatos, hogy minél sötétebb volt a környezet, minél kevesebb volt a jog és szabadság annál tündöklőbb szárnyakat öltött a miszticizmus költészete. Néprajzilag és földrajzilag kimutathatjuk, hogy a zsidó miszticizmusnak Oroszország volt a hazája és az orosz hatás volt a lendítője. Minél inkább közeledünk dél felé, a hegyek jeges világából a rónák szabadságos meleg végtelenje felé, annál inkább változott a miszticizmus költészete. (...) Ezen a napsütéses, szivárványos rónán, a magyar földön, a nyírségi pusztán élt a legendák hőse: a kállói szent pap...”⁵²

A beszéd a Szabolcs megyei zsidó közeg megrajzolásához a dualizmus jól bevált neológ diskurzusaihoz nyúlt vissza. A szabolcsi zsidóságot az ókori jelenlétig és a közös honfoglalás kazárelméletéig vezette vissza, miközben a hazához kötődő két világháború közötti szimbolikus politikai diskurzusokhoz is igazodott.

„Szép, kemény, nyakas, büszke nép lakja Szabolcsot. Hűségesen ragaszkodik az anyaföldhöz, a szent magyar röghöz, békében és háboruban, jóban és rosszban. De hűségesen ragaszkodnak az ősi valláshoz is. A hazaszeretet mélységes vallásos érzéssel párosul bennük. A szabolcsi sikon a legendák hosszú sora képződött.”⁵³

A „kállói szent pap” a neológ értelmezésben olyan magyar zsidó pappá vált, aki a magyar nép között járt, velük élt, velük énekelt. Dési értelmezése – amely az *Egyenlőség* korábbi írásaira támaszkodott – nemzeti keretek között zajló átértelmezés volt, de már egy olyan időszakban, amikor a nemzethez tartozást nem

51 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

52 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

53 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 1. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

a közös érzéshez, nyelvhez, kultúrához kötötték, hanem a beleszületéshez, az etnicitáshoz.

„Ott járt-kelt a csillagos szabolcsi mezőkön, pásztorok és csikósok közt, hallgatta dalaikat és együtt énekelt velük. Feltekintett a nyári éjszakába és a magyar égen kereste a régi isten nyomát. A hitnek szentségét a magyarság szentségével egyesítette. Nem a jesivák rideg falai közt tanított, hanem künt, a természet szabad végtelenjében.”⁵⁴
– használta fel Dési a korábbi kulturmisszió közhelyeit is.

A „szent” a kultúresten elhangzott beszéd esetében – ahogyan a lapban közölt mesék többségénél is – nem a hagyomány láncolatából fakadó követendő mintára, vagy az azt megjelenítő vallási autoritásra vonatkozott. A „szent” az erkölcsi tartalmakkal és aktuális üzenetekkel felruházott misztikus és mesés világ sejtelmes szava lett, jelentése pedig a vallási felől az irodalmiban feloldódó kulturális felé tolódott el. Ezt támasztja alá Désinek a vallási autoritásokhoz és hagyományokhoz való szelektív viszonyulása is. Ezeknek a meséknek, daloknak, legendáknak a zárt számok, a gazdasági válság és az antiszemita jelenségek között szocializációs és szemléletformáló szerepet is szántak. Vidor Pál neológ izraelita cserkészetről szóló, egy évvel későbbi írása a nyári táborozás gyakorlata felől támasztja alá a képviselői beszédben megjelent törekvéseket. A neológ ifjak a tábortűznél a kállói szent pap dalát énekelték.⁵⁵ Dési szerint erre „a dalra minden gyermeket meg kellene tanítani, hogy ha sötét idők járnak, ne féljenek, de várják a hajnal pirkadását, ha pedig boldog idők delelője van, ne bizzák el magukat és jusson eszükbe, hogy minden verőfényre eljön az alkonyat.”⁵⁶ Vidor Pál az átértelmezett chászid dalra a neológia, a „magyar Izrael” himnuszaként tekintett.

„A zsidó érzést élesztik, a zsidó érzést táplálják hetenként háromszor a tábortüzek is. A sötét éjszakában fellobban a láng (...) Imádságként sóhajt a zsidó hajnalvárás csodás melódiája: „Szól a kakas már...” Nézem a lángot, hallgatom a dalt. Megelevenedik előttem a mult, látom a sötét, csillagtalán jelent, de érzem magam mellett a magyar zsidóság jövő építőit és hallom a jövő himnuszát, a jövő dalát: »Szól a kakas már, majd megvirrad már«”⁵⁷
– írta Vidor Pál rabbi a cserkész tábor szellemiségéről.

A következő nemzedék vallási szocializációjában megjelenő chászid példa viszont alapjaiban tért el a neológ és az orthodox fővárosi hírlapírói elit esetében. Amíg az orthodox hitbuzgalom ifjúsághoz kötődő stratégiájában a vallási

54 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

55 *Egyenlőség* 1932. aug. 3./ 6. „Szól a kakas már...” a tábortűz mellett (A budai zsidó cserkészek táborozása) Írta: Vidor Pál

56 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

57 *Egyenlőség* 1932. aug. 3./ 6. „Szól a kakas már...” a tábortűz mellett (A budai zsidó cserkészek táborozása) Írta: Vidor Pál

hagyomány láncolatát és a hitközségi kereteket, a Tóra továbbvitelét és parancsolatainak megtartását állította követendő útként az olvasók elé, addig a neológ lap a felekezeti kultúra irodalmi formába öntött erkölcsi tartalmait, nosztalgikus emlékeit és vallási kötődéseket erősítő attitűdjeit helyezte az ifjúsági szocializációs stratégia középpontjába. Amíg az orthodoxia az állam iránti lojalitás mellett a vallási/ hitközségi életbe való visszavonulást hirdette, addig a neológ stratégia a vallási életet próbálta meg ötvözni az állami és nemzeti célokkal, felekezeti diskurzusaiban és szimbolikus politikájában viszont arról már nem vett tudomást, hogy mind az állam, mind pedig annak nemzetkonceptiója gyökeresen megváltozott. Ezt Dési neológ országgyűlési képviselő beszéde is tükrözte:

„Valljuk és hirdessük, szóval és tettel, életünk minden megnyilatkozásával, Istenünkhöz és hazánkhoz való hűségünket. Bizzunk a múltban és bizzunk a jövőben. El fog jönni újra a csodamadár és elhozza a szabadságot, a jószágot, az igazságot. Isten meghallgatja imánkat, akik megbűnhődtük a múltat és a jövőndőt”⁵⁸
– vált a magyar zsidóság nemzeti imájává a „kállói szent pap” dala.

A kultúrest keretében a magyar nemzetvallással összefonódó chászid miszticizmust viszont zeneileg is a neológ életvilág igényeihez és kifejezésformáihoz igazították. A Szól a kakas már... című dal a tudósítás szerint „méltóképpen” orgonakísérettel „vezette be a zsidó miszticizmus java virágaiból összeállított” műsort,⁵⁹ holott az orgona liturgikus alkalmazása a neológiától való chászid és orthodox elkülönülés egyik megnevezet oka volt a szakadást megelőzően a nagymihályi peszák bét din tilalmi között.⁶⁰ Ezt a neológ átértelmezést a konferanszié is jól tükrözte. Szabolcsi felfezetőjében az elhangzó feldolgozások a „zsidó népköltészet és legendakör legszebb gyöngyeivé” váltak. A műsor az *Egyenlőség* értelmezésében „a chaszidizmus költészetét és muzsikáját történelmi fejlődésének sorrendjében mutatta be a közönségnek. Dal, vers és zene egyesültek, hogy a zsidó népköltészetnek e bűbájos virágait minél frissebben és minél illatosabban vigyék közönségünk elé.”⁶¹ – írta a tudósítás. A rendezvény koncepciója egyúttal a neológia számára a korábbi kulturmissziós törekvésben kijelölt szerepet is megerősítette, ahogyan a történetiség rendjéről, a haladás irányáról és a műveltségről vallott nézeteket is megjelenítette. A kultúrest abba az általános törekvésbe illeszkedett, amely a 19. századi polgári ízlés mentén a szájhagyományban élő népi kultúrát az írásos kultúra részévé kívánta tenni. Ahogyan Paksa Katalin rámutatott, ennek az átértelmezésnek a célja a népdal magasműveltségbe emelése volt a polgári ízlés szempontjai szerint történő szelekció révén.⁶² Az *Egyenlőség*

58 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 2. Szól a kakas már... Írta: Dr. Dési Géza

59 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 7. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kulturesztje [Írta:] Raab Andor

60 Lásd: FÉNYES 2011.

61 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 7. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kulturesztje [Írta:] Raab Andor

62 PAKSA 1991. 24., 33.

a magyar-zsidó történeti jelentőség alapján szelektált chászid szociokulturális jelenségeket, vallási énekeket és történeteket, amelyeket folklórként emelt be a neológ középosztály magaskultúrájába.

A szavalók és prózamondók Szabolcsi Lajos verseit és novelláit vitték színre. Az ifjú Hevesi Ferenc főrabbi pedig a kultúrest keretében megjelentetett chászid költészetet az antiszemita vádak apologetikájaként mutatta be. „A zsidóságot azzal is vádolják, hogy önző és anyagiás, csak a földi lét javaiért törtet és tülekedik. *Vajjon lehet-e erre a vádra a zsidó költészetnél és legendáknál szebb cáfolatot találni?*”⁶³ – tolmácsolta szavait a lap. A chászid legendák összefonódtak – Hevesi értelmezésében – a hitre és a túlvilágra irányuló figyelemmel, a vallás felvállalásával és a mártíriummal, egyúttal pedig a korábbi kultúrmissziós diskurzus szóhasználatától eltérve a nemzedékek láncolatának és hagyományainak megjelenítőjévé is váltak. „Fenséges legendaköltészetünk, amely annyi vértanuról szól, megtanít bennünket arra, hogy *e sorsot szeressük, vállaljuk annak büszke öntudatát és haladjunk tovább azon az uton, amelyen őseink jártak és ne tagadjuk meg soha a földi lét hiu örömeiért!*”⁶⁴ – mondta Hevesi. A kultúrest célját Raab Andor pedig belső kulturális vallási misszióként jellemezte.

„A nagyszabású kultúrest (...) messze tuhnőtt egy művészi előadás keretein (...) A közönség felejthetetlen művészi és erkölcsi élményekkel gazdagabban távozott. S ha sikerült e kultúresttel közönségünk szívéhez közelebb vinnünk a zsidó miszticizmus sejtelmes világát, a Bál Sém legendáit s a kállói szent költő látomásait, úgy ebben találjuk meg munkánknak és fáradozásunknak legszebb jutalmát...”⁶⁵
– írta Raab.

A kultúrest – ahogyan arra Raab Andor írása is rámutatott – a neológia magyarsághoz és zsidósághoz tartozásának demonstrációjává lett a művelt középosztály ösztönművészeti keretei között. Ennek súlyát azzal is alátámasztani igyekeztek, hogy a rendezvény iránt a gazdasági válság ellenére a Zeneakadémia befogadóképességét meghaladó érdeklődés mutatkozott. A kultúrest több volt egy fővárosi eseménynél. „**Erről a programról már napok óta szélteben-hosszában beszéltek a fővárosban,** sőt a vidékről is nagyon sokan jöttek fel, hogy e ritka szellemi és művészeti élményben részükhöz lehessen.”⁶⁶ – írta a visszatekintő cikk. A kultúrest értékelése egyúttal az *Egyenlőség* hírlapírói körének neológ elit szerepét is tudatosítani törekedett.

63 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 8. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultúrestje [Írta:] Raab Andor.

64 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 8. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultúrestje [Írta:] Raab Andor.

65 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 8. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultúrestje [Írta:] Raab Andor.

66 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./ 7. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezerötszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kultúrestje [Írta:] Raab Andor.

„Az első sorokban ott láttuk a magyar zsidó közélet kimagasló egyéniségeit, országos intézményeink és hitközségünk vezetőségét. Az egyik páholyban dr. Hevesi Simon vezető-főrabbi és családja, a másikban pedig a magyar zsidó irodalmi és művészi világ kitűnősségei foglaltak helyet. S mögöttük a földszintet, az erkélyt és a karzatokat végességig tömött sorokban az Egyenlőség olvasóinak hatalmas tábora töltötte meg. Büszkéek vagyunk erre az estélyre, mert ismét megmutattuk, hogy *mögöttünk sorakozik a magyar zsidóság óriási többsége és hiven követ bennünket azon az uton, amelyen évtizedek óta rendíthetetlenül haladunk előre.*”⁶⁷

– írta Raab a kultúrestről.

Egy plakát margójára

Az *Egyenlőség* különböző diskurzusokat vonultatott fel a kelet-európai zsidó jámborság képviselőiről szóló írásaiban. A gettónosztalgia, az első világháborús menekültáradat és a társadalmi közeg változásával ezek hangsúlya módosult. A szétszórátás zsidó szenvedéstörténetének egyetemes keretén túl azonban több cikkíró különbséget tett a lengyel-orosz chászidok és a „magyar chaszideus” között. Ez az értékítéllet kísért különbségtétel egyúttal új szimbolikus azonosulási stratégiák előtt is utat nyitott. Szabolcsi Lajos és az *Egyenlőség* köré gyűlt hírlapírói elit a „kállói szent pap” történeteit és dalait a megváltozott társadalmi és politikai körülmények között olyan kulturális tőkévé formálta, amely a neológiát a „magyar Izrael”-ként való önértelmezésében, mind társadalmi, mind pedig felekezeti vonalon megerősíteni volt hivatott. A „kállói szent pap” dala a társadalmi körülmények változását, az átmenetinek tekintett állapotok végének közeledtét jelképezte. A magyar földdel összeforrott cádik, az *Egyenlőség* olvasóit magyar önazonosságukban, csorbát szenvedett nemzethez tartozásukban erősítette meg, amíg a chászidizmus előzményei és a kelet-európai zsidóság chászid legendákban megjelenő szenvedései a hitbéli elköteleződés erkölcsnemesítő példáivá váltak. Ha elfogadjuk Gerő András értelmezését, akkor jelen esetben – a 19. századi neológ stratégia továbbviteleként – a gazdasági antiszemitizmusra adott válasz a „működő társadalmi asszimilációs logika” folytatása volt. A „kállói szent pap” annak az elképzelésnek vált új megfogalmazásává, „hogyan az asszimiláció társadalmilag, a nemzeti – magyar – identitás vállalása pedig politikailag és lelkileg teszi egybeforrottabbá a hon polgárait.”⁶⁸ Az asszimiláció fogalmát viszont jelen esetben célszerűbb integráció értelemben használni. A magyar nemzeten belül,

67 *Egyenlőség* 1931. jan. 24./7. A zsidó művészet diadalmas ünnepe. Ezeröttszáz hallgató előtt, a legfényesebb siker jegyében zajlott le az „Egyenlőség” vasárnapi kulturesztje [Írta:] Raab Andor

68 Gerő 2004. 270. Az identitás fogalma helyett célszerűbb volna a csoport elitjének aktív alakító szerepét jobban kifejező identifikáció használata.

a középosztály részeként ugyanis számos rutin, szokás, norma és eszme átvétele mellett a neológ hírlapírói elit, a felekezeti és nemzeti kötődések erősítésére egyaránt törekedett. A „magyar Izrael” pedig a kállói cádik megváltást váró – magyar-héber nyelvű – dalával helyzetébe való beletörődését és sorsának várt jobbra fordulását egyszerre fejezhette ki szimbolikus formában.

A jelkép multivokalitását, sűrítettségét és egyesítő erejét közel száz év távlatából jól szemlélteti a kállói cádik dalának késő-modern használata. A kállói rebbe szellemi leszármazottai mellett, akik ünnepeiken és a magyarországi halálozási évfordulókon – a jiddis-magyarról jiddis-angolra történő nyelvváltás dacára – is magyarul éneklük a misztikus tartalommal felruházott, atyák hagyományaként szentté vált éneket, számos közösségen kívüli értelmezést is találunk. A kállói rebbe kakasa a budapesti Chabad Lubavics outreach jelképétől a zsidó hírlevelek flashmobján keresztül a Magyar Zsidó Kulturális Egyesület chanukai ünnepségéig a magyar zsidóságot kifejező szimbólummá vált. A tágabb társadalom részéről pedig ezt az értelmezést erősíti meg a Muzsikás Együttes és Sebestyén Márta előadásában a népzenei piacon is megjelenő, különböző koncerteken előadott dalfeldolgozás, a Szól a kakas már.

IRODALOM

ABREVAYA STEIN, Sarah

2004 *Making Jews Modern*. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington, Indianapolis.

ANTTONEN, Pertti J.

2005 *Tradition through Modernity*. Postmodernism and the Nation-State in Folklore Scholarship. Finnish Literature Society, Helsinki.

FÉNYES Balázs

2011 Kitalált hagyomány – egy mítosz kitalálása. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2011 (1-2). 193-202.

FROJIMOVICS Kinga

2008 *Szétszakadt történelem*. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868-1950. Balassi Kiadó, Budapest.

GERŐ András

2004 *Képzelt történelem*. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX-XX. századi történetéből. Eötvös Kiadó, PolgART Kiadó, Budapest.

GLÄSSER Norbert

2013 Vadak vagy boldog hívők? A mászkil kritika útjai a csodarabbi alakja körül az Egyenlőségben 1918-ig. In: Kiss Endre, Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Magyar Zsidó Szemle Könyvek 3., Budapest. 45-63.

GLESZER Norbert – ZIMA András

2010 Változatlanág a változásban. A két világháború közötti budapesti zsidó csoportok önképe a megváltozott Kárpát-medencei határok függvényében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2010 (1-2). 35-62.

GREEN, Arthur

1997 Early Hasidism: Some Old/ New Questions. In: Ada Rapoport-Albert (ed.): *Hasidism Reappraised*. The Littman Library of Jewish Civilisation, London, Portland, Oregon. 441-446.

Hess, Jonathan M.

2007 Leopold Kompert and the Work of Nostalgia: The Cultural Capital of German Jewish Ghetto Fiction. *The Jewish Quarterly Review* 97. (4), (Fall 2007). 576-615.

HYMAN, Paula E.

1993 Traditionism and Village Jews in 19th-Century Western and Central Europe: Local Persistence and Urban Nostalgia. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition*. Jewish Continuity in the Modern Era. The Jewish Theological Seminary of America, New York, Jerusalem. 191-201.

KONRÁD Miklós

2005 A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok* 2005 (6). 1335-1369.

PAKSA Katalin

1991 A népdal a 19. századi polgári életben és tudományban. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat tanulmánygyűjtemény*. Magyarságkutató Intézet, Budapest. 24-35.

ROMSICS Gergely

2010 *Nép, nemzet, birodalom*. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918-1941. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

UJVÁRI Péter (szerk.)

2000 *Magyar zsidó lexikon*. Hasonmás kiadás. [1929.] Makkabi, Budapest.

ZIMA András

2008 Cult or spirit? Integration strategies and history of memory in Jewish groups in Hungary at the turn of the 19th-20th century. *Acta Ethnographica Hungarica* 53 (2). 243-262.

2013 Az „örök zsidó kérdés”. Első világháborús neológ és cionista csoportstratégiák a budapesti felekezeti sajtóban. In: Kiss Endre, Balázs Edit (szerk.): *A teológiától a divatig*. Magyar Zsidó Szemle Könyvek 3., Budapest. 117-131.

GLÄSSER, NORBERT

THE 'HOLY PRIEST' FROM KALIV

The narrative of integration in the interwar years
by the Hungarian Neology

In the press discourses of the groups of Hungarian Jewry pursuing different strategies the T'nach (biblical) concept of the tsadik and his figure as it appears in Eastern European Hasidism was determined and reformulated by the split between the communities striving for traditionality and those consciously embracing modernism. The Hasidic stories can be regarded as a seeming point of encounter between urban Orthodoxy and Neology.

In the interwar years Orthodoxy was gradually excluded from Hungarian society. The Orthodox press offered visits to Hasidic rebbes and requests for their intervention as a model for the treatment of economic crises and the laws discriminating against Jews. The aim was to consolidate community values in a situation of crisis. Hasidic religiosity was linked to one or more Hasidic courts and tsadik dynasties. Their participation in family celebrations or the rites around milestones in human life was regarded as an important religious/community event. At the same time the correspondents of the urbane Orthodox elite presented this as a mystical other world to which one could withdraw from the bustle of everyday life. This interpretation was also used to produce the kosher mass literature for youth meeting the religious requirements. In the deteriorating situation of the Jewish communities in the interwar years the world of the tsadikim offered an alternative frame for the interpretation of reality and was intended to strengthen community values. As a consequence of the shift to an urban way of life the Budapest Jews striving for traditionality also noticed this nostalgic picture of the rural way of life, while consciously modernising Neology was characterised by special emphasis placed on this image. It was in this way that, beside the negative image of the miracle-working rabbi serving to justify the need for the maschil cultural mission, in the interpretation of Neology the tsadik became a 'holy priest', a relict in the present from the idealised, folkloristic past. Following the adoption of the popular 19th century conception, this image of the miracle-working rabbi became part of the ethnological discourses in Hungary. In my research I examined Neology Jewish community values and the responses given to Hungarian civil religion in the Hungarian-language Budapest Neology weekly papers between 1918 and 1938. These are the responses of a journalism elite of an urbanising religious community to the trends towards the change in the Hungarian nation conception.